

Анарбаева Г.А.

КӨТӨРҮЛҮШТӨГҮ КОЛ БАШЧЫ – БААТЫРКАН

Анарбаева Г.А.

БААТЫРКАН-ПРЕДВОДИТЕЛЬ ВОССТАНИЯ

G.A. Anarbaeva

BAATYRKAN-HU LOUDER OF REVOLT

УДК: 323.269.6 (9-05)

Кыргыз элинин тарыхында 1916-жыл - элдик боштондук көтөрүлүш жана анын натыйжасы болгон Үркүн менен белгилүү. 1916-жылкы элдик көтөрүлүштү уюштурууда жана ага жетекчилик кылууда кыргыз элинин арасынан чыккан белгилүү манаптардын, бийлердин ролу зор болгондугу бул талашсыз чындык.

Негизги сөздөр: эркиндик, теңдик, инсан, үркүн, көтөрүлүш, Ата журт.

В истории кыргызского народа 1916-й год известен национально-освободительным восстанием и его последствием, известного как смятение. В организации национального восстания 1916-года и в его руководстве роль известных манапов, биев кыргызского народа была огромной.

Ключевые слова: свобода, равенство, личность, смятение, восстание, Родина.

In organization of the national rising in 1916 and in leading the rising the role of famous manaps and bishamonq the Kyrgyz people was big.

Key words: freedom, equality, person, commotion, rising, Motherland.

Кыргыз элинин тарыхында 1916-жыл - элдик боштондук көтөрүлүш жана анын натыйжасы болгон Үркүн менен белгилүү. Ошол жылы кыргыз эли эч тайманбай, эркиндикти, азаттыкты көздөшүп Россия империясынын колониалдык эзүүсүнө каршы күрөшкө аттанган. 1916-жылкы элдик көтөрүлүштү уюштурууда жана ага жетекчилик кылууда кыргыз элинин арасынан чыккан белгилүү манаптардын, болуштардын, бийлердин ролу зор болгондугу бул талашсыз чындык. Элге таанымал, эл арасында кадыр баркы бар инсандарды – көтөрүлүштүн негизги кыймылдаткыч күчү болгон эл массасы ээрчиген. Совет доорунда көтөрүлүшкө жетекчилик кылган андай инсандарды эзүүчүлөр, бай-манаптар, колониалдык бийлик менен кызматташкандар ж.б. деп күнөөлөп, алардын тарыхтагы алган ордуна жана ролуна объективдүү баа берилбей келди. Ал тургай андай инсандардын бала-бакырасын, тукумдарын Совет бийлиги куугунтукка да алгандыгы жакшы белгилүү.

1916-жылкы Ысык-Көлдөгү көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири, Алагөз-Каба элинин саяк уруусунан чыккан белгилүү манап Баатыркан Райымбек уулу болгондугун архивдик материалдар, илимий эмгектер, эскерүүлөр далилдеп турат. Баатыркан Райымбек уулунун көтөрүлүштү уюштуруу боюнча жыйындарга катышкандыгын, көтөрүлүш башталган мезгилде Барскоондогу өткөн жыйынга Шабдан уулу Мөкүштүн катын алып

келип, жыйынга катышкандарга тааныштыргандыгы тарыхый булактарда көрсөтүлгөн. «...1916-жылдын 9-августунда Баатыркан Райымбек уулу Барскоондогу белгилүү манап Кендирбай Солтоноевге келип Шабдандын уулу Мөкүштүн каты менен тааныштырып ал жерде жыйын өткөргөн. Жыйынга 100гө жакын адам катышкан. Жыйынга катышкандардын арасында Кендирбай Солтоноев, Үсөн Шапырамов, Мамбет Молдосанов, Бакачы болуштугунан Талканбай, Түптөн Батыркан Ногоев ж.б. болушкан. Жыйындагы кабыл алынган чечим боюнча 10-августта көтөрүлүшчүлөр Барскоон кыштагындагы жашаган келгин орустарга кол салышкан». [1]

Ал эми көтөрүлүш күч алып, уездин борбору Караколду басып алууга багытталган чабуулдун башында тургандардын бири Баатыркан Райымбек уулу болгондугу жөнүндө Б. Солтоноев төмөндөгүчө белгилеген. "1916-ж. 15-августунда Тонду жердешкен саяк, кыдык, Жети-Өгүздү жердешкен бапа, желден урууларынан куралган 5000 көтөрүлүшчү Караколго кире бериштеги Ырдык деп аталган жерде Баатыркан Райымбек уулун, ата-бабалардын эзелтен колдонуп келген салтын эске алып, хан көтөргөн. Бирок, көтөрүлүшчүлөр Караколду басып ала алышкан эмес. Баатыркан башында турган көтөрүлүшчүлөр Шалбаны көздөй артка чегинүүгө аргасыз болушкан". [2]

1916-жылкы «Туркестанские ведомости» аттуу газетанын № 217 санында: Тон өрөөнүндөгү Улахолго жакын жерде көтөрүлүшчүлөр менен старшина Бычковдун отрядынын ортосунда чоң салгылашуу болду. Кармашта көтөрүлүшчүлөр 1000 ге жакын адамын жоготту. 50 гө жакын орус туткундары бошотулду деген маалымат жарыялаган. [3]

Ал эми 2-октябрдагы Тондун Алабаш өрөөнүндөгү жазалоочу аскерлерге каршы чыккан кармаштарда көтөрүлүшчүлөр оор жоготууларга дуушар болушкан. Полковник Слинконун отряды көтөрүлүшчүлөрдү канга боёгон. Мына ошол жоготуулардан кийин Баатыркан башында турган көтөрүлүшчүлөр ашуу тарапка чегинишип, Кытайга жер которууга аргасыз болушкан [4]. Мына ошол Улахолдогу жана Алабаш өрөөнүндөгү болгон катуу салгылашууларда Баатыркан Райымбек уулу көтөрүлүшчүлөрдү жетектеп турган. Себеби Баатыркан Райымбек уулу өз учурунда ушул аймактан болуш болуп шайланган. Бул аймак анын киндик каны тамган кичи мекени болуп эсептелет. 1916-жылкы көтөрүлүш аёосуз басылгандан кийин колониалдык бийлик тарабынан көтөрүлүштүн башында турган жетекчилерге издөө жарыялап тизме

түзгөн. Колониалдык бийлик көтөрүлүштүн жетекчилерин колго түшүрүп жазалоону көздөгөн. Андай түзүлгөн тизменин катарында Баатыркан Райымбек уулу да бар.

Пржевальск уездиндеги кыргыздардын көтөрүлүшүнүн башчылары:

1. Сагалы Алматаев, Тоң болуштугу
2. Сагын Ниязбеков, Семиз-Бел болуштугу
3. Максүт Солтобаев, Куртка-Мерген болуштугу
4. Кадыр Байсаронов, Түргөш болуштугу
5. Баатыркан Райымбеков жана Мамыткан Жантаев, Улахол болуштугу
6. Баатыркан Ногоев, Түп болуштугу ж.б. (тизмеде 32 адам) [5].

Пржевальск уездинин начальниги полковник Иванов түзгөн дагы бир тизмеде төмөндөгү инсандар аталат:

Улахол болуштугу боюнча:

1. Чыныбек Абукин
2. Байзак Ишимов
3. Итибай Кенжетаев
4. Шигай Акмолдин
5. Баатыркан Ниякин
6. Баатыркан Райымбеков.

(тизмеде 14 болуштуктан 90 адамдын аты-жөнү аталган.) [6].

Бул эскерүүнү Баатырканов Аманидин Ысык-Көлдөн чыккан дагы бир белгилүү манап, азы Баатыркан Ногой уулу жөнүндө маалымат берип кеткен. Туура, Баатыркан Ногой уулу Түп өрөөнүндөгү бугу элинен чыккан белгилүү инсан. Ал жөнүндө тарыхый булактарда төмөндөгүдөй эскерилет. 1916-жылдын 12-августунда Аралдагы болгон жыйында көтөрүлүшчүлөр тарабынан Батыркан Ногой уулу хан деп жарыяланган. Ал ошол аймактагы көтөрүлүштү жетектеп, Преображенское кыштагын алууга көп аракет жасаган жана Пржевальск шаарын камалоо учурунда көтөрүлүшчүлөрдүн башында турган. Баатыркан Ногой уулу 1916-жылкы көтөрүлүшкө чейин эле эл оозуна алынып, ажылыка барып келген. Эл арасында кадыр-баркы чоң болгон. Ал Шабдандын ашына чакырылган сыйлуу меймандардын катарында болгон.

Демек, 1916-жылкы Ысык-Көлдөгү элдик көтөрүлүштүн башында жетекчилик ролду эки Баатыркан – Баатыркан Райымбек уулу жана Баатыркан Ногой уулу аткарышкан. Экөө тең хан даражасына ээ болгон инсандар болуп эсептелет.

Ошентип, 1916-жылкы Ысык-Көлдөгү элдик - боштондук көтөрүлүштүн жүрүшүндө хан даражасына көтөрүлүп, көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири - бабабыз Баатыркан Райымбек уулу болгондугу бул тарыхый чындык. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн жетекчилерин эскерип, алардын мисалында өсүп келе жаткан жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялап өстүрүү биздин милдетибиз болуп эсептелет.

Совет доорундагы тоталитардык башкаруу мезгилинде тарыхыбыз бирөөнүн кол алдында,

бирөөгө көз каранды болуп келди. Ата Журту үчүн, анын келечек тагдырынын таламын талашып келишкен кыргыздын уулдарын "Берк ал десе, баш алгандар" басып, аттарын өчүрүүгө чейинки акыбалга алып келишти. Кыргыз элинин тарыхта белгилүү болгон көпчүлүк инсандарын, эр-азаматтарын өз элине, журтуна жаман көрсөтүп, кысымга алышып, түрмөлөргө камашып, Украина, Урал жана Магадан жерлерине, башкача айтканда, өзүнүн туулуп өскөн Ата Журтуна алысыраак жерге айдашып, көз көрүнөө түбүнө жетишкен. Көптөгөн эл оозунда айтылып калган инсандарыбыздын касиети өзүнө гана таандык, аны көрүп-билип калган карылардын көзү дээрлик өтүп кеткендиктен, урпактарга чейин жеткирүүчү бир таасирдүү аңыздан таш жалак калганыбыз өкүнүчтүү. Эгемендүүлүккө жеткен жылдын аралыгында көптөн көксөгөн Эркиндик, Тендикке, көөдөндөгүнү көтөрө чаап айтууга ээ болдук. Касиеттүү бабаларыбыз Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын эмгектерин окуй баштадык, Шабдан баатыр, Курманжан датка, Байтик баатыр, көлдөн чыккан акыл-дөөлөттүү Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр акелер жана башка эр азаматтар жөнүндөгү ооздон-оозго айтылган көп сөздөрдү, жасаган эмгектери элибизге, урпактарга белгилүү боло баштады. Айрымдарынын мааракелери өткөрүлүп, эли, журту тарабынан бабаларынын арбагы дагы бир эскерилди. Жогорудагы өз заманындагы уюткулуу журттун урматталган уулдары өзгө да, жатка да бирдей мамиледе болуп, кара кылды как жарган калыстыгы, жүйөлүү сүйлөшкөн чечендиктери менен айырмаланышып, калктын кадыр-баркына ээ болушкан. Демек, ата-бабаларыбыздын тарыхына кызыгып, көзү өткөндөрдүн төрт тарабын төп келиштире иликтеп, жакшы жактарынан үлгү алууга аракет кылып, тарыхыбыздын арбышына кол кабыш кылсак жаман болбос.

Баатыркан Райымбек уулу болжол менен 1850-55-жылдары азыркы Көлдүн Тоң районуна караштуу Ак-Терек айыл өкмөтүнүн аймагында жарык дүйнөгө келген. Уруусу Алагөз-Каба саягынын ичинен Ботугур. Баатыркан бала кезинен эле тирикарак өсүп, 10-12 жашында ата-энеси өлүп жетим калат. Атасы Райымбек малы жок адам экен, жетим, калган бала ошондон баштап уурулукка өтүп «Көк ууру» атка конот. Бир жактан уурдап келген малын башка жакка жөнөтүп «өнөрү» күндөн-күнгө күчөйт. Аталаш агасы Байбек Баатыркандын жоругун көрүп-билип турса да баланы жайына коет. Жашы отуздар чамасына келип калган Баатыркан бир жолу Кашкардан келе жаткан соодагерлердин кербенине Боом капчыгайынын ичинен кол салып, кокусунан колго түшүп калат. Колго түшкөн ууруну сарттар байлап-матап, бир чоң сандыкка салып төөгө артып келе жатышса жолдон Шабдан баатыр соодагерлерге жолугуп, ал-жайды сурашып учурашкандан кийин: - Силер көп жер басып соода кылып келе жатыпсыңар, ошо жердеги эл аман-эсен бекен,-деп сурайт кербен башыдан.

- Эл-журт аман эле, бирок элге тынчтык бербеген бир ууру кыргызды кармап келе жатабыз, баатыр, - дешет.

-Ууруну көрсөк болобу, - деп Шабдан баатыр соодагерлерден сыпайы өтүнөт.

Кербенчилер төөнү чөгөрүп, Баатырканды бошотуп Шабдан баатырга көргөзүшөт. Баатыр Баатырканды айланта карап: «Келечекте элге-журтка тутка болчудай көзү тирүү неме экен» деп ичинен ойлоп, кербен башыдан сурап Баатырканды бошотуп алат [7].

Эл ичинде Баатыркандын атын угушканы менен, анын элге кылган эмгеги жөнүндө билгендер сейрек кездешет. Ал киши турмуштун татаал кыйынчылыктарынын мезгилинде эл башкарып, элин баккан адамдардан болгон.

Кытайдан өз Ата Журтуна кайтып келгенден кийин өлкөдө орногон Совет өкмөтү деле мурунку журт башчыларын жайына тынч койгон эмес. Тескерисинче, ошол журт ээлерин куугунтукка алышып, түрмөлөргө камап, Украинага, Магаданга айдап, айрымдарын атып салышкан. Көтөрүлүштүн жеңилип калышын атабыз, элдин билимсиздигинен жана курал-жарактын начардыгынан көргөн. Баатыркан ата өзүнүн аталаш иниси Акмат менен кеңешип, кыйынчылыкка карабастан бир билимдүү адамды таап келүүнү сунуш кылат. Акмат бир кишини жанына алып, Казанга барып, Аре Молдо деген кишини көчүрүп келет. Анын өз аты Фатхулин экен. Фатхулин балдарга төрт амалды, жазганды, окуганды үйрөтөт. 1940-жылдан баштап география, дүйнөлүк тарыхтан сабак окуткан. Ал кишиден Алагөз, Кабанын жүздөгөн жаштары билим, таалим-тарбия алган. Баатыркан ата окуп билим албаса да, тубаса акылдуу киши болуптур. Себеби, бир уруудан тараган Кетиркей балдарын "кыз алышпагыла, тукумуңар бузулат" дечү экен [7].

Кийин Советтик доордон Баатыркан ата бейкуттукту, көп жакшылыкты күткөн. Бирок андай болбой

"эл душманы" аталып мал, жерин тартып алып, өзүн кайра-кайра суракка алып айласын кетирген. Баатыркан 1927-жылы каза болгон. Ал кишинин көзү өткөндөн кийин үй-бүлөсү Украинага айдалган. Украина жеринде Баатыркандын улуу баласы Абдилазиз байбичелери кошо каза болуп, сөөктөрү ошол жерге коюлган. Кичүү уулу Канат, неберелери Отор, Алымкул Улуу Ата Мекендик согушта Украина жерин коргоодо курман болушкан. Согуш аяктагандан кийин кичүү байбичеси Зуура, небереси Керим Кыргызстана кайтып келишкен. Баатыркандын элине жана журтуна жасаган эмгеги элинде алигиче чейин унутулбай айтылып, эскерилип келе жатат. 1991-жылы Тоң, районундагы Кара-Коо айылынын башкы көчөсү Баатыркандын ысымы менен аталып, Бар-Булак менен Кара-Коо айылдарынын ортосунда бабабыздын чоң эстелиги коюлган. 1994-жылы Баатыркандын 150 жылдык мааракесин Тоң эли түп көтөрүлө салтанат менен өткөрүштү. Демек, Баатыркандын элине жасаган эмгеги изилденүүгө тийиш. Анткени бабабыздын Улуу үркүндөгү көтөрүлүшкө жетекчилик кылып, өз элинин боштондугу үчүн күрөшкөнү жана башка эл үчүн жасаган эмгеги урпактардын эсинде сакталып тарых барактарынан орун алышы керек.

Адабияттар:

1. КР БМА.ф.и-75.оп.1.иш.6.-17-18 бб;Т. Шейшеканов. Бишкек, 2003. 28-бет.
2. Б.Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы Бишкек, 2-китеп, 1993. 121-бет;
3. Туркестанские ведомости, 8 октябрь, 1916. № 217; 46-б.
4. РУз БМА. ф.и. 461. оп.1.иш.1887. 165-б.
5. РУз. БМА. ф.и.461.оп.1.иш.1888. 63-бет.
6. КР БМА ф. 34.оп.2.иш.5.165-167 бб.
7. К. У. Усенбаев. Восстания 1916-года в Киргизии. Ф.1967. 271- б.
8. Т. Шейшеканов. Көлдөгү көтөрүлүш. Б. 2003. 36-бет; 1916-жылдагы көтөрүлүш. Жыйнак. Б.1996. 346-б.

Рецензент: к.и.н., профессор Сулайманов Э.Ж.